
КОВАЛЬЧУК З.Я.

кандидат психологічних наук,
доцент, заступник декана з
НМР факультету психології,
Львівський державний
університет внутрішніх справ,
м. Львів

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД ЯК ПОТУЖНИЙ ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

У статті автор розкриває сутність експериментально-генетичного методу в ракурсі культурно-історичної теорії. Автор обґрунтовує потребу застосування експериментально-генетичного методу дослідження проблеми оптимізації міжособистісної взаємодії та педагогічного спілкування зокрема.

Ключові слова: генетична психології, експериментально-генетичний метод, особистість, міжособистісне спілкування, педагогічна взаємодія.

Экспериментально-генетический метод как мощное средство исследования оптимизации межличностного общения в образовательном пространстве. В статье автор раскрывает сущность экспериментально-генетического метода в ракурсе культурно-исторической теории. Автор обосновывает необходимость применения экспериментально-генетического метода исследования проблемы оптимизации межличностного взаимодействия и педагогического общения в частности.

Ключевые слова: генетическая психологии, экспериментально-генетический метод, личность, межличностное общение, педагогическое взаимодействие.

Experimental genetic method as a powerful tool for the study of interpersonal communication optimization in the educational space. The author reveals the essence of the experimental method in genetic perspective of cultural-historical theory. By justifying the need for the

use of experimental genetic research method optimization problem of interpersonal interaction and pedagogical communication in particular.

Key words: *genetic psychology, experimental-genetic method, personality, interpersonal communication, pedagogical interaction.*

Зрозуміти особистість як цілісність, яка саморозвивається – одне з кардинальних завдань генетичної психології особистості, галузі психологічного знання, яка зараз переживає процес становлення, проте маємо сподівання – має велике майбутнє.

Дослідження особистості та її складних підсистем вимагає застосування відповідного методу, який би був адекватним об'єкту, що вивчається. Генетично-психологічний погляд на особистість означає розуміння її як унікальної цілісності, яка постійно саморозвивається, саморегулюється і є носієм довічного вселюдського духу [7, с.8].

У культурно-історичній теорії створено унікальну методичну процедуру, експериментально-генетичний метод, який долає «поелементність» підходу до складного явища і його зупинку в часі (фактично в площині існування і становлення).

Експериментально-генетичний метод був започаткований Л. Віготським як потужна система вивчення розвитку психіки. У сучасній психологічній науці він набув окремого й вагомego статусу. «Лінія Віготського» (О. Леонтьєв, П. Гальперін, О. Запорожець, Д. Ельконін, В. Давидов, С. Максименко та ін.), ставши розгалуженим концептуальним феноменом і маючи детермінантами базові принципи вивчення розвитку психіки людини, презентувала себе як універсальне психологічне вчення. Вивчення психічного розвитку особистості в рамках даної теорії зустрічається у дослідженнях Є. Бугрименко, О. Гошовського, Ж. Вірної, О. Губенко, Т. Данилової, Н. Каліни, З. Карпенко, Т. Комар, С. Конощенко, К. Коростелиної, В. Медведєва.

Спільним для всіх векторів наукового пошуку є методологічний зміст, суть якого зводиться до того, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки, тому психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, зокрема й у процесі цілеспрямованого навчання і виховання [2].

У працях В. Давидова, Л. Зазуліної, Н. Кучеренко, С. Максименка, С. Подмазіна, А. Самодріна, І. Цимбал експериментально-генетичний метод є однією з найважливіших емпірично-дослідницьких складових розвивального навчання.

Аналіз наукової педагогічної літератури дає підставу стверджувати, що змістовні та методичні аспекти педагогічного процесу і взаємодії зокрема значною мірою вже досліджені. Проте цього не можна сказати про соціально-психологічний аналіз педагогічної взаємодії, в процесі якої розгортається спільна робота. Вона ґрунтується на взаєморозумінні педагога та вихованця, спільності інтересів і прагнень; взаємодії мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій, які відзеркалюють різні рівні потреб її суб'єктів; передбачає не лише особистий, а й особистісний (психологічний) контакт, де духовне розкриття себе іншому, засвоєння його цінностей, прилучення до його внутрішнього світу поєднується з усвідомленням своєї унікальності, відмінності від партнера, з набуттям внутрішньої цілісної незалежності.

Тому метою нашої статті є розкрити сутність експериментально-генетичного методу в ракурсі оптимізації міжособистісного спілкування.

С. Максименко відзначає, що на відміну від статичного формально-логічного розуміння системи экс-

периментально-генетичний метод утверджує систему, яка розвивається, а вона в свою чергу також потребує побудови адекватної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує в особистості відповідну систему психологічних новоутворень. Тобто експериментально-генетичний метод містить у собі різноманітні способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Водночас саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури самому психічному, які здебільшого реалізуються як способи аналізу. Завдяки механізмам інтеріоризації способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Отож психічні процеси як регулятори діяльності та поведінки людини дають підстави інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом [7, с.69].

Конструювання і використання експериментально-генетичного методу є вираженням примату соціального у становленні психіки. Тому С. Максименко пропонує історичний підхід, який передбачає опосередкованість вищих психічних функцій та розуміння психіки як історичного продукту, а також метод, який визначається також як історико-генетичний. Інструментальний метод не є співмірним з традиційними психологічними методами (спостереження, експеримент, анкетування, бесіда тощо), він репрезентує особливий підхід до вивчення психічного і передусім є методологічним принципом і способом психологічного вивчення особистості. Як безпосередній технічний прийом науково-психологічного дослідження інструментальний метод може використати будь-яку методику з традиційного емпіричного

тезаурусу, наприклад експеримент, спостереження тощо.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення цілісної особистості, яка саморозвивається, а також враховує єдність біосоціальних детермінант, що зумовлюють її існування. Тому принципи побудови методу обов'язково відображають природу існування об'єкта вивчення: самомоделювання (креативність), єдність біологічного і соціального, неможливість отримати остаточні емпіричні показники щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Принцип єдності генетичної та експериментальної лінії розвитку, складаючи сутнісну технологію методу, передбачає проведення дослідження в максимально «природних» умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Положення про соціальний генезис свідомості індивіда, психічний розвиток як присвоєння суб'єктом культурних набутків суспільства є діалектичною канвою експериментально-генетичного методу [6].

С. Максименко відзначає, що експериментально-генетичний метод не використовувався і не може використовуватися для дослідження особистості як такої, однак ті реальні емпіричні результати, які отримані завдяки його застосуванню, теоретичні узагальнення, що здійснені в межах теорії розвивального навчання, дозволяють розглядати його у вигляді концептуального підґрунтя створення методу вивчення особистості. Завдяки цьому методу досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих психічних функцій: суб'єкт, застосовуючи/створюючи спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні у вигляді опредметнених проявів інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності як вищі психічні функції.

Однак, на думку вченого, експериментально-генетичний метод може трактуватися і як «типовий» спосіб дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається «за дужками», і дослідник має добудовувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів. Існуюча різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів [6].

В емпіричних дослідженнях велике значення має те, що експериментально-генетичний метод дозволяє глибоко і цілісно розкрити походження певного психічного процесу. Змістово-функціональна сутність принцип експериментально-генетичного методу полягає в тому, що досліджувану вибірку складають діти, в яких відсутній відповідний психічний процес, а потім, виходячи з певної гіпотези, в лабораторних умовах якраз і формується той процес, якого не вистачає. Тобто за допомогою цього методу відбувається моделювання процесу, який має місце в житті, і постає сприятлива нагода розібратися в тому, що ж приховується за переходами від одного рівня розвитку до іншого, оскільки є можливість цей перехід експериментально побудувати.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномена, що є результатом опредметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Потім відбувається своєрідне «переведення» даного матеріалу у форму навчального предмета і здійснюється привласнення його у вигляді учбової задачі як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення но-

вої психічної структури вищого рівня складності – одиниці свідомості, яка завдяки подвійному опосередкуванню визначає подальші процеси «вростання» індивіда в культуру, опосередковуючи їх зсередини.

Експериментально-генетичному методу притаманна та перевага, про яку веде мову С. Максименко, стверджуючи, що головна вимога до методів наукового дослідження в психології – давати ймовірне знання, досягати об'єктивності відтворення психічних феноменів оптимальним шляхом – відповідно до закону оптимальності «...з метою гармонізувати психіку, дії, діяльність і творчість – з мінімальним докладанням енергії, часу і праці» [6, с.37].

У концептуальному доробку П. Гальперіна експериментально-генетичний метод реалізований як метод планомірного поетапного формування розумових дій і понять. Його теоретичне осмислення й емпіричне використання дозволили отримати низку нових науково достовірних фактів, що стосуються розумового розвитку особистості дитини та водночас на рівні тривалого й розгалуженого психолого-педагогічного експерименту підтвердили гіпотезу Л. Віготського про системний характер і смислову будову свідомості людини [1].

Широкі можливості для вирішення проблеми оптимізації міжособистісної взаємодії в освітньому просторі пропонує якраз експериментально-генетичний метод дослідження як один із найперспективніших методів розвивальної психології. Він відображається у працях Є. Бугрименка, Н. Калини, З. Карпенко тощо.

Психолого-педагогічна сутність експериментально-генетичного методу зводиться до таких основних концептуальних конструктів.

Як зазначає С. Максименко, логіка експериментально-генетичного методу передбачає активне моделювання та відтворення у спеціальних умовах закономірностей виникнення й ста-

новлення в онтогенезі психологічних функцій. Модель, створена ученим, відповідає внутрішній структурі самого психічного процесу. Отже психічний процес спочатку відтворюється у вигляді моделі певної діяльності, а потім здійснюється спеціальним способом організації активності суб'єкта. Навчальна задача в експериментально-генетичному дослідженні є засобом породження та розвитку психічних процесів [6].

Основними принципами експериментально-генетичного методу, розробленого С. Максименком, є:

Принцип аналізу за одиницями (включення вихідного суперечного відношення, що породжує клас явищ як ціле). Головне завдання принципу полягає у виділенні цілісних рис і моментів кожного психологічного явища, які зберігають сутність цілого.

Принцип історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії в дослідженні). Завдання дослідника полягає у генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, який розгортається у часі. Охопити у дослідженні процес розвитку як психічного явища у всіх його фазах та змінах – від моменту виникнення до загибелі – означає розкриття його природи і пізнання його сутності.

Принцип системності (принцип цілісного розгляду психічних утворень). Система уявлень, що розвивається, потребує відповідних щодо даної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує психологічні новоутворення у суб'єкта. Принцип системності є єдиною ланкою, яка поєднує абстрактне та конкретне; він пов'язує знання, що розвивається, з предметно-перетворювальною діяльністю, яка породжує це знання.

4. *Принцип проектування та моделювання* (принцип активного моделювання, відтворення психіки в особливих умовах). Принцип проектування в теорії експериментально-генетичного методу розкриває якісну відмін-

ність від інших психологічних методів і спрямований на створення моделей, які є прототипами реально існуючих психічних процесів.

Змістово-семантична і структурно-функціональна сутність експериментально-генетичного методу у термінологічному вимірі С. Максименка включає такі компоненти: теорію, на основі якої він був створений; проектування (моделювання); перетворювальний (формувальний) експеримент; діагностика (фіксація) проміжних та кінцевих станів людини; оцінка психологічних новоутворень особистості тощо. Експериментально-генетичний метод допомагає систематизувати різнопланові знання щодо дослідження певного психічного процесу, дослідити його внутрішню структуру шляхом виокремлення базових компонентів, які обумовлюють змістове наповнення аналізованого психічного феномену, а також дає можливість прослідкувати його розвивальний потенціал.

У працях С. Максименка стверджується, що логіка експериментального дослідження предмета генетичної психології передбачає не лише констатацію упродовж спостереження чи формувального експерименту певних емпіричних форм прояву психіки особистості, але й активне їхнє відтворення і моделювання в особливих умовах. Учений стверджує, що це моделювання призводить до розкриття сутнісних параметрів певних психологічних явищ, функцій і здібностей, зокрема дозволяє з'ясувати онтогенез їхнього виникнення і становлення [6; 7].

У ракурсі нашого дослідження «особливими умовами» можна вважати педагогічну взаємодію, зокрема спілкування. Актуальність проблеми ефективної оптимізації педагогічної взаємодії зумовлюється не тільки пошуком нових психолого-педагогічних закономірностей навчання в нових умовах. Педагог і донині є для учнів джерелом корисної інформації, зразком, прикладом, який впродовж бага-

торічної реальної діяльності наочно демонструє засвоєння моделі поведінки, норми та цінності суспільства, і в цьому сенсі тією чи іншою мірою визначає розвиток особистості учня чи студента. Ця обставина відзначена як важливий чинник ученими, які вивчають взаємодію вчителя з учнями.

Експериментально-генетичний метод у контексті культурно-історичного підходу до онтогенезу особистості тлумачиться як такий, що відбувається за посередництвом соціально заданих зразків нормовідповідної поведінки. Обґрунтування емпіричних засад наших досліджень щодо вивчення оптимізації педагогічної взаємодії, яка перебуває в площині активної детермінуючої дії особистісних чинників взаємодіючих сторін, якраз спиралося на базові постулати експериментально-генетичного методу.

Згідно з функціональною семантикою експериментально-генетичного методу доцільність того чи іншого методичного прийому визначається тим, наскільки він відповідає поставленій двоєдиній меті та реалізує виокремлену систему дій. Використання певних прийомів у процесі педагогічного спілкування повинно бути зумовлено поставленою розвивальною метою та необхідністю створення моделі, яка була б адекватною до родової діяльності. Експериментально-генетичний метод передбачає конструювання змісту навчального матеріалу та його реалізацію упродовж експериментального навчання з метою виявлення специфіки діяльності, яка б забезпечила цілеспрямоване формування певного психічного процесу та дозволила виокремити конкретні способи дій, які сприяють розвитку.

Р. Семенова-Пономарьова, вивчаючи феноменологію біографічного дослідження особистості як складової експериментально-генетичного підходу до її розвитку, віднаходить багато опосередкованих типологічних збігів у парадигмі «онтопсихологія (Б. Ааньєв) – генетична психологія (С. Мак-

сименко)». Вчена стверджує, що біографічний метод застосовувався як засіб вивчення індивідуальності конкретних людей в їхньому розвитку, а це відповідає загальній генетичній і психодіагностичній спрямованості комплексних емпіричних досліджень особистості. Оскільки біографічна психодіагностика активно доповнює лабораторно-експериментальну й ґрунтується на реконструкції цілісного індивідуального способу життя, на виявленні стійких засобів взаємодії людини з обставинами макро- і мікросередовища, на з'ясуванні комплексу життєвих показників особистісних властивостей, то її критерії повинні використовуватись як валідні й достовірні показники онто- й соціогенезу. Отож у контексті науково-психологічного емпіризму стверджується, що «біографічний метод безперечно належить до генетичних» [9, с.364].

Задіяння експериментально-генетичного методу в реальний навчальний процес, зокрема в шкільний курс фізики, дозволило О. Савицькій досягнути помітних успіхів у розвитку інтелектуальної рефлексії школярів та доказати його плідний і розвивальний характер. Дотримуючись ідеї побудови навчального матеріалу за принципом сходження від абстрактного до конкретного і розроблені В. Давидовим, С. Максименком, В. Репкіним та іншими представниками школи розвивального навчання принципи створення програми дали підстави дослідниці розглядати рефлексію як основне утворення, що виникає внаслідок опанування учнями навчальним матеріалом. Досягнення позитивного ефекту пов'язане з тим, що вирішене вихідне поняття формується шляхом присвоєння сукупності історично вироблених способів дій, тому для учнів зрозумілішим є якраз те поняття, яке вводилося шляхом виконання зазначених дій. Зрозуміло, це відбувається завдяки тому, що простежується спосіб дії, який виступає його підґрунтям.

Виділений навчальний зміст пев-

ного фахового розділу було включено дослідницею у значну кількість навчальних ситуацій, що були погруповані у три блоки (етапи), а вирішення пропонованих пізнавальних задач-проблем передбачало виконання ряду предметних та рефлексивних дій, спрямованих на засвоєння вичлененого вихідного відношення та стимулювання розвитку рефлексії. Запроваджена авторкою програма експериментального навчання дозволила досягти значних якісних зрушень у розвитку інтелектуальної рефлексії учнів, посприяла успішному формуванню системи теоретичних понять геометричної оптики і підтвердила дієвість та емпірично-розвивальний потенціал експериментально-генетичного методу [9].

Отож творче використання експериментально-генетичного методу в дослідженнях проблем розвитку інтелектуальної рефлексії та загалом педагогічної взаємодії є цілком природним і успішним, тим більше, що відповідає базовим принципам генетичної психології, адже передбачає формування у школярів теоретичного мислення, інших психологічних новоутворень за допомогою спеціального вимірювання та конструювання змісту навчання.

У дослідженні І. Секрет, присвяченому проблемі активного залучення експериментально-генетичного методу у процес вивчення іншомовного писемного мовлення старшокласниками та студентами, йдеться як про загальні широкі евристичні можливості методичних підходів, базованих на критеріях генетичної психології, так і про конкретні методичні прийоми цієї плідної концептуальної лінії в сучасній вітчизняній психологічній науці. Корекційно-розвивальна програма з розвитку іншомовного писемного мовлення, розроблена на критеріях експериментально-генетичного методу, була впроваджена як експериментальна у навчальних закладах різного рівня (школа, технікум, університет). Творче використання основних посту-

латів генетичної психології на рівні реальної психолого-педагогічної емпірії в плані методично-розвивальних прийомів посприяло не тільки виведенню навичок породження іншомовного писемного мовлення на якісно вищій рівень, але й виникненню в учнів таких психологічних новоутворень, як: високий рівень мотивації засвоєння як іншомовного писемного мовлення, так і іноземної мови у цілому; навички керування власними уявленнями та роздумами; вищий рівень механізмів контролю та самоконтролю; новий тип когнітивного розвитку учнів, для якого характерне успішне оволодіння системою пізнавальних дій, адекватних структурі предметного змісту; подальший розвиток самовизначення та встановлення свого місця у референтній групі; вищий рівень розвитку міжособистісних стосунків у навчальній групі тощо [8].

Робота з оптимізації педагогічної взаємодії здійснювалася нами у концептуальному річизі генетичної психології, зокрема медіально-рефлексійного підходу, що дало простір як для глибокого й різнобічного аналізу окремих теоретичних парадигм чи емпіричних досліджень, так і для систематизації цього багатогранного досвіду. Теоретичні постулати генетичної психології дають змогу виявити і сформулювати нові нетипові підходи до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень, наповнити їх конкретною реалістичністю та практичною ефективністю, розробити засоби і способи їхнього оптимального втілення у практику повсякденних педагогічних реалій.

Згідно з концептуальними положеннями генетичної психології, особистість, моделюючи й реалізуючи власний генезис, є складною системою, що саморозвивається. Обов'язком психолога-дослідника є завдання створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б з ним. Таке симбіотичне співіснування

повинно відбуватися за принципом сполучальності, тобто потрібно дати особистості вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керовано такі природні й соціальні можливості, які підлягають емпіричній фіксації та верифікуванню.

Генетично-психологічні засоби дають можливість встановити широке тло особистісно-психологічних чинників і механізмів формування успішної педагогічної взаємодії та здійснити широкий і різновекторний збір емпіричних показників про динаміку пси-

хологічних характеристик і потенціалів особистісних ресурсів обох сторін педагогічної взаємодії.

Загалом, вивчаючи і запроваджуючи в реалії вітчизняного освітнього простору експериментально-генетичний метод, ми солідарні зі словами передмови до книги М. Коула, що присвячена культурно-історичній психології як науці майбутнього, які стверджують: «Можливо, саме методи культурно-історичної психології та дух романтичної науки приведуть нас колись до психології, в якій людські істоти зможуть жити і дихати» [4, 15].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – т. 5. – 368 с.
2. Гошовський Я. Парадигма генетичної психології: розвивальні та деприваційно-ресоціалізаційні аспекти / Ярослав Гошовський // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С.23-31.
3. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики: ціннісний вимір / З.С. Карпенко // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матер. Міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ).- К. : Міленіум, 2002.- Т.1. - С.74-78.
4. Коул М. Культурно-историческая психология : наука будущего / Майкл Коул. – М. : Когито-центр; ИП РАН, 1997. – 350 с.
5. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н.Леонтьев. – М. : Наука, 1984. – 493 с.
6. Максименко С.Д. Генетичне дослідження психіки / С.Д. Максименко // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т.1. – К. : Міленіум, 2002. – С.7-13.
7. Максименко С.Д. Психологія учіння людини : генетико-модельючий підхід : монографія / С.Д.Максименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 592 с.
8. Секрет І.В. Експериментально-генетичний метод дослідження інішомовного писемного мовлення у старшокласників та студентів / І.В. Секрет // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матер. наук. конфер., присвяченої діяльності акад. С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – К. : Міленіум, 2002. – Т.1. – С.256-260.
9. Семенова-Пономарьова Р.О. Біографічне дослідження особистості як складова генетичного підходу до її розвитку / Р.О.Семенова- Пономарьова // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матер. Міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ).- К. : Міленіум, 2002. – Т.1. – С.360-365.